

ભગવદ્રોમંડલના કર્તા મહારાજ ભગવતસિંહજી

કિરણ હિરવાણીયા

પીએચ.ડી. રીસર્ચ સ્કોલર,

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજી ગોંડલ રાજ્યના મહારાજા હતા. તેમણે ગુજરતી ભાષાનો અદભૂત શબ્દકોશ એટલે કે "ભગવદ્રોમંડલ" સમાજને આપ્યો. આ ભગવદ્રોમંડલ શબ્દકોશની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વાત પણ રસપ્રદ અને જાણવા જેવી છે. ઇ.સ.૧૮૮૬ની સાલમાં ભગવતસિંહજી ઇંગ્લેન્ડ ફરવા ગયેલા ત્યાં ફરતાં-ફરતાં તેમણે "મારકેટ" શબ્દને બદલે "બજાર" શબ્દને વપરાયેલો જોયો. તેઓને મનમાં થયું આ "બજાર" તો આપણો શબ્દ તે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ વપરાય આ શબ્દએ તેમને શબ્દકોશ રચવાની પ્રેરણા આપી આ વલોણું ઘણા વર્ષો સુધી મનમાં ચાલ્યું અને અંતે શબ્દકોશ રચવાની મનમાં ગાંઠવળી જેનાથી રાજકાજની સાથે સાથે નવા શબ્દો શોધવામાં તેઓ જાગ્રત રહેતા હતા. રાજ્યની અરજીમાં કે બોલચાલમાં કોઈ નવો શબ્દ મળે તો તરત જ કાગળ પર અને જો કાગળ હાજર ન હોય તો શબ્દ છટકી ન જાય તે માટે પોતાના પહેરેલા કપડાં (અંગરખાં) પર લખી લેતા.^૧

મહારાજા ભગવતસિંહજી ગુજરાતી ભાષામાં અને કેળવણીમાં ખૂબ જ રસ લેતા હતા. કચેરી કે દફતરી કામમાં અંગ્રેજી ભાષાને બદલે વધુમાં વધુ ગુજરાતી ભાષાને અને શબ્દોને પ્રાધાન્ય આપવામાં તેમનો માતૃભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રદર્શિત થતી હતી. તેમને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ શબ્દકોષની કમી ઘણા વખતથી સતાવતી હતી. આથી મહારાજા ભગવતસિંહજીએ ઇ.સ.૧૯૧૫ની આસપાસથી કોઈપણ કોશમાં જોવામાં ન આવ્યા હોય તેવા નવીન શબ્દોનાં સંગ્રહ ખુદ પોતે કરવા માંડ્યા હતા તેમણે આવી રીતે ૨૦,૦૦૦ શબ્દો એકઠા કર્યા હતા અને ઇ.સ.૧૯૨૧માં મહાકોશ રચવાના શ્રીગણેશ માંડ્યા હતા.^૨

ઇ.સ.૧૯૨૮ થી ૧૯૪૪ સુધી એટલે કે ૧૬ વર્ષ સુધી શહેર, ગામડે, ઝૂંપડે ફરીફરીને શિક્ષિતો, અભણો, ચારણો ગઢવીઓ કવિઓ પાસેથી અને કાવ્યો, લેખકો અને લેખો એમ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી શબ્દો અને માહિતી એકત્ર કરી ઇ.સ.૧૯૪૪ના ઓગસ્ટની ૨૫મીએ ૯૦૨ પાનાનો દળદાર પ્રથમ ભાગ પ્રસિધ્ધ કર્યો. એ પછી દર એક દોઢ વર્ષના સમયગાળે એક એક ભાગ પ્રસિધ્ધ થતો રહ્યો હતો.^૩

ભગવદ્રોમંડલ નામ ભગવત અને ગોમંડળ એમ બે શબ્દોનું બનેલું છે. એના સચુંકત અનેક અર્થ થાય છે. (૧) ભગવતસિંહજી શબ્દસંગ્રહ (૨) બૃહદ શબ્દકોશ (૩) સમૃદ્ધિ જ્ઞાનકોશ (૪) જ્ઞાનભર્યા સરસ્વતી ભંડાર (૫) પ્રભુ પ્રેરિત વ્યાપક વાણી (૬) ગૌરવવંતુ ગોંડલ આ બૃહદ ગ્રંથમણિ નવ ખંડમાં રોયલ ચાર પેજી કદનાં ત્રણ કોલમ ધરાવતાં કુલ ૯૨૭૦ પૃષ્ઠ પટમાં સરવાળે ૨,૮૧,૩૭૭ શબ્દોના ઝૂમલે ૫,૪૦,૪૫૫ જેટલા અર્થો સાથે તૈયાર થયો હતો.^૩ ઇ.સ.૧૯૩૮માં માત્ર ‘અ’ થી ‘આ’ સુધીના શબ્દોને આવરી લેતો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો ત્યાર બાદ ૬ વર્ષનાં ગાળે ભાગ બીજો ‘આ’ થી ‘ઐ’ સુધી ઇ.સ.૧૯૪૪માં પ્રગટ થયો એ પછી ભાગ ત્રીજો ‘ક’ થી ‘ડ’ માત્ર બે વર્ષના ગાળામાં ઇ.સ.૧૯૪૬માં પ્રગટ થયો. તે દરમ્યાન ભગવતસિંહજીનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું. આમ છતાં કાર્યવાહી ઝડપી બની અને ભાગ ચોથો (‘ચ’ થી ‘તા’) સુધી ઇ.સ. ૧૯૪૮માં ભાગ પાંચમો (‘તિ’ થી ‘થ’) સુધી ઇ.સ.૧૯૪૯માં ભાગ છઠ્ઠો (‘ની’ થી ‘ફ’) સુધી માત્ર દોઢ વર્ષનાં ગાળે ઇ.સ.૧૯૫૧માં ભાગ સાતમો (‘બ’ થી ‘મ’) સુધી તેટલી જ ઝડપથી જાન્યુઆરી ૧૯૫૩નાં ભાગ આઠમો (‘મ’ થી ‘વ’) સુધી તેનાથી પણ ઓછા સમયે એક વર્ષમાં ડિસેમ્બર ૧૯૫૩માં અને છેલ્લો અને નવમો ભાગ (‘શ’ થી ‘ળ’) સુધી તેટલી જ સમય મર્યાદામાં ડિસેમ્બર ૧૯૫૪માં પ્રગટ થયો હતો.^૫

ભગવદ્રોમંડલમાં જુદીજુદી ૨૩ જેટલી ભાષાનાં શબ્દોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ કોશનું ભાષાભંડોળ વિશાળ અને ભવ્ય છે. એમાં ૨,૮૫,૦૦૦ શબ્દો સમાવી લેવાયા છે વાસ્તવમાં આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આટલા બધા શબ્દો છે એની સૌપ્રથમ વાર જાણ જ આ કોશ દ્વારા આપણને થઈ છે. ભગવદ્રોમંડલ એ માત્ર ડિક્શનરી કે જોડણીકોશ નથી એ ગુજરાતી ભાષાનો એક માત્ર જ્ઞાનકોશ છે. એ વાસ્તવિક અર્થમાં સર્વસંગ્રહ છે એના એક એક શબ્દની જોડણી અને એના જુદા જુદા અર્થો જ નહીં પણ એ શબ્દની પૂરેપૂરી સમજૂતી પૂર્વોપર સંબંધ, દાખલા એનો ઉપયોગ, જરૂર જણાયા ત્યાં આકૃતિ બધું જ આપવામાં આવ્યું છે એનો સંદર્ભ સાંકળો નથી, પણ વૈશ્વિક છે અને એ અર્થમાં એ વિશ્વકોશ છે.

ભગવદ્રોમંડલમાં કલા, વેપાર-વાણિજ્યના વિવિધ ક્ષેત્રોની માહિતી ઉત્કૃષ્ઠ કક્ષાની છે તે ઉપરાંત જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ, સ્વામી નારાયણ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, પારસી, શીખ વગેરે તમામ ધર્મ તેમના પેટા પંથ તેમના દેવી દેવતા, તીર્થકરો, પીર ઓલિયાઓ, સંત પુરુષો, ફાધરો, ગુરુઓ તેમની ધાર્મિક વિધિઓ અને ક્રિયાકાંડોની માહિતીનો સુંદર રીતે સમાવેશ થયો છે. આ ઉપરાંત શાકભાજી, ફળ-ફૂલ ઉગાડવાની રીતો તેમજ સારા પાકશાસ્ત્રના પુસ્તકની ગરજ પણ સારે છે. આ ઉપરાંત પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓને પણ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત યોગના તમામ આસનો વિધિસહિત હઠયોગની અનેક વિવિધ ક્રિયાઓ રીત અને ફાયદાઓ સાથે તેમા દર્શાવવામાં આવેલ છે. તે ઉપરાંત રોગનાં લક્ષણો, કારણો અને તેના ઉપચારની માહિતી આપવામાં આવી છે. ભગવદ્રોમંડલમાં કવિઓ, લેખકો, સંતપુરુષો, ચિંતકો,

કલાકારો, વૈજ્ઞાનિકો તેમજ ભારત અને વિશ્વના અનેક મહાપુરુષોના ટૂંકા જીવનચરિત્રો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત સંગીતશાસ્ત્રમાં ઉપયોગમાં લેવાતા વિશિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગોને પણ સારી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.^૬ ભગવદ્ગોમંડલમાં જોડણી સાથે ગુજરાત વિદ્યાપીઠે નિયત કરેલ જોડણીના તમામ નિયમો પણ આપવામાં આવેલ છે. ભગવદ્ગોમંડલમાં રૂઢિપ્રયોગોના કુલ ૨૮,૧૫૬ શબ્દો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે.

ભગવદ્ગોમંડલની ખરી વિશેષતા એને ભારતના શ્રેષ્ઠ કોશોની હરોળમાં સ્થાન આપી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. એ એક ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનો માહિતીકોશ જ્ઞાનકોશ કે એન્સાઇક્લોપીડિયા છે. તે સાચોસાચ એક અદ્વિતિય બૃહદ જ્ઞાનકોશ છે. ધર્મ, તત્ત્વમીમાંસા, સાહિત્ય, કલા, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન અને રોજિંદા કૌટુંબિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક જીવન-વ્યાવહારના તમામ પાસાંઓને તેમાં સમાવી લેવાયા છે.

ભાષાપ્રેમી મહારાજ ભગવતસિંહજીની ભાષાની ચીવટ ગજબની હતી. ભગવદ્ગોમંડલમાં દરેક શબ્દના અર્થ અને તેની વિગત ખૂબ જ ખંત, કાળજી અને ઝીણવટથી લેવામાં આવતો હતો. કચેરી અને દફતરી કામમાં અંગ્રેજી ભાષાને વદલે વધુમાં વધુ ગુજરાતી ભાષાને અને શબ્દોને પ્રાધાન્ય આપી તેમણે માતૃભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રદર્શિત કર્યા હતા. ભગવતસિંહજીએ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તમ સેવા કરી છે. ભગવદ્ગોમંડલની કામગીરી ઇ.સ.૧૮૨૮માં શરૂ થયેલી અને ઇ.સ.૧૯૫૪માં પૂર્ણ થયેલી. મહારાજ ભગવતસિંહજીનું ઇ.સ.૧૯૪૪માં અવસાન થતાં તેની કામગીરી એમના પુત્ર ભોજરાજે ઉપાડી લીધી હતી.^૭ આખરે નવમો અને અંતિમ ભાગ ૯મી માર્ચ ૧૯૫૫ના દિવસે એટલે કે મહારાજ ભગવતસિંહજીની પુણ્યતીથિએ પ્રસિધ્ધ થયો હતો.

ઉપસંહાર

મહારાજ ભગવતસિંહજીએ ભગવદ્ગોમંડલ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને એક સાંસ્કૃતિક સીમાસ્તંભ આપ્યો છે. આ અદ્વિતિય જ્ઞાનકોશની ગુજરાતી પ્રજાને ભેટ આપી એક મહાન રાજા તરીકે પોતાની ઓળખ આપી. મહારાજશ્રી માત્ર એક રાજા જ નહિ પરંતુ એક સમાજ સુધારક રાજવી હતા જે તેમણે પોતાના કાર્યોથી સાબિત કરી બતાવ્યું. આમ, ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતી ભાષા ભગવદ્ગોમંડલના કર્તા મહારાજ ભગવતસિંહજીની ઋણી રહશે.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. દવે, રાજેન્દ્ર “ભગવત ગુણભંડાર”, પૃ.૧૬૧
૨. દવે, રાજેન્દ્ર “ઉપર્યુક્ત”, પૃ.૧૬૩

૩. પટેલ, ગોપાલ એચ., “ભગવદ્ગોમંડલ” સંદર્ભ પૃ.૧૩,૧૪,૧૫
૪. પટેલ, ચંદુલાલ બહેચરલાલ, "ભગવદ્ગોમંડલ", પૃ.૩૦
૫. પંડ્યા, રજનીકુમાર, “શબ્દવેદ”, ગુજરાત સમાચાર, તા.૫ જુલાઈ ૨૦૦૦, પૃ.૧૬૧
૬. માણેક, હિંમતલાલ ડી. “ગોંડલની ઝલક”, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટોબર ૨૦૦૦, પૃ.૧૬૧
૭. સંદેશ, તા.૨૩ ઓગસ્ટ,૨૦૦૧, પૃ.૧૨